

Charley Alexandra Croonen
Master scriptie

2022 • 2023

D y s l e x i e

Een Holistische Kijk
Op Een Lineair Gestructureerde
Samenleving

Luca School of Arts

promotors

Laurens Dhaenens &
Mashid Mohadjerin

Masterscriptie door
Charley Alexandra Croonen

•

Luca School of Arts
Master Beelden de Kunsten- Fotografie

•

2022/2023
Brussel

●

Promotors
Laurens Dhaenens
& Mashid Mohadjerin

*Opgedragen aan mijn dyslectische en neuro-diverse vrienden waarvan het systeem hen
altijd vertelde dat zij niet 'juist' functioneerden*

*Met dank aan Isabelle Meddens die
mij voor dit onderzoek een week heeft
begeleid volgens de Davis Methode.*

A

A

b
dk ↓

het is uitverkoop in die stat
dat is alomalonzin

alomal
aale allemaal

F

Q

Q

Fal

Flater

A

A

Noot voor de lezer:

Aangezien dit hele onderzoek is gebaseerd op de breinfunctie van dyslectici heb ik besloten in deze tekst spellingsfouten te laten staan.

W W W

Inhoud

Voorwoord	6
Introductie	7
Dyslexie; handicap of andere breinfunctie?	8
<i>Het dyslectische brein</i>	9
<i>Dyslexie & Crip</i>	11
Kunst, een vorm van communiceren?	14
<i>De Wereld Vanuit Een Dyslectische Perceptie</i>	15
<i>Crippen via Kunst</i>	16
Nawoord	21
Eindnoot	22
Bibliografie	24

Voorwoord

“Ah, een logische keuze” zo reageerde mijn voormalige fotografiedocent toen ik hem vertelde over mijn masterproject, dat zich richt op dyslexie en de maatschappelijke benadering ervan. Ik vroeg hem waarom hij dit een logische keuze vond, waarop hij antwoordde het opmerkelijk te vinden dat, toen ik in 2013 als nieuwe leerling aansloot in zijn klas, uitgerekend van speciaal onderwijs bleek te komen “terwijl jij duidelijk een van de pienterste was.”

Toen ik zes jaar was (2004) werd er dyslexie bij mij vastgesteld. Dit heeft ertoe geleid dat ik in een systeem terecht kwam, waarin er constant aan mij getrokken werd. Vijf jaar lang heb ik bijles gehad, waarvoor ik elke dag oefeningen moest maken die bestonden uit: alle klinkers en medeklinkers in zinnen kleuren, dagelijks teksten lezen, letters leren onderscheiden van elkaar, de ‘a’ zodanig schrijven dat deze leesbaar werd, wekelijkse dictees en vooral heel veel frustraties en migraines. De resultaten die hieruit kwamen dreven de begeleiders soms tot waanzin, aangezien ik soms op een langer niveau presteerde gedurende de lessen dan bij mijn eerste binnenkomst. Op school presteerde ik ook niet beter en naar mate ik ouder werd zakte mijn zelfbeeld zo diep dat ik op jonge leeftijd al een depressie had en een geïsoleerd leven leidde.

In Nederland wordt er aan het einde van de basisschoolperiode de ‘Cito-toets’ afgelegd. Deze toets bepaald of een leerling voldoende kennis heeft om naar het middelbaaronderwijs door te stromen met het daarbij behorende niveau (vmbo, havo, vwo). Echter ligt de focus van deze toets voornamelijk op het vermogen in spelling en rekenen, waar ik zoals verwacht “onvoldoende” op presteerde. Op ‘wereld oriëntatie’ scoorde ik op het hoogste niveau, maar hier werd weinig aandacht aan besteed. Na vele discussies tussen mijn ouders (die altijd achter mij hebben gestaan) en de directies in combinatie met talrijke IQ-testen (ook zonder succes), resulteerde dit er in dat ik naar speciaal onderwijs moest. Hier ontmoette ik ineens heel veel mensen die uit exact dezelfde situatie kwamen, terwijl wij allemaal overduidelijk niet “dom” waren. Deze school bood, buiten extra begeleidingen, ook veel psychologische hulp en creëerde een sfeer waarin er werd geluisterd naar onze behoeftes. Het deed mijn zelfvertrouwen opnieuw groeien en na het inhalen van mijn achterstand was het uiteindelijk mogelijk om naar

regulier (kunst) onderwijs te gaan waar ik zeer goed bleek te functioneren.

Mijn verhaal is een van de vele verhalen van dyslectici en neuro-divergente mensen. Ondanks dat ik het geluk had om de juiste begeleiding te hebben gekregen, leven we nog altijd in een lineair georiënteerde samenleving. Hierin wordt er nog steeds geforceerd om op één mogelijke manier te denken, een manier die voor neuro-divergente niet natuurlijk is. Men lijkt maar weinig onderwezen over de sterk ontwikkelde kanten van o.a. het dyslectisch brein, waardoor de focus tot op heden voornamelijk op ons “onvermogen” ligt.

Jaren heb ik geprobeerd mij aan te passen aan een systeem waarin mijn brein van nature niet in denkt. Ik heb mij laten vertellen dat ik iemand ben die niet in staat is volledig te functioneren ‘zoals het hoort’. Steeds meer, begin ik mij te realiseren dat het niet ‘wij’ zijn die niet juist functioneren, maar het systeem. Zoals mijn fotografiedocent het stelde: het is niet meer dan een logische keuze om mij hier op te focussen. Met mijn project hoop ik een opening te creëren voor een hervorming van het begrip ‘dyslexie’ (zoals deze nu gekaderd wordt) en zal vanuit dit oogpunt een kritische blik werpen op onze huidige maatschappelijke oriëntatie.

Introductie

Dyslexie benaderd vanuit het perspectief van een dyslecticus

Het dyslectisch brein is instaat een vraagstuk via een multidimensionale manier te benaderen. Dit houdt in dat een kwestie van verschillende kanten bekeken kan worden, wat in “unieke” inzichten kan resulteren. Vanuit dit oogpunt zou ik graag het stereotype beeld dat in onze westerse maatschappij rond dyslexie heerst, willen doorbreken. Dyslexie wordt tot op heden vooral gezien als iets zeer belemmerend, maar men is amper onderwezen over de sterk ontwikkelde kanten dat het dyslectisch brein bezit. Dyslectici zijn geboren laterale denkers, waardoor zij over het vermogen beschikken om van nature creatief te denken. Deze ‘dyslectische-kijk’ kan tot progressieve ontwikkelingen leiden die belangrijk zijn voor de constante ontwikkeling van onze maatschappelijke structuur.

In de afgelopen twee eeuwen heeft de term ‘dyslexie’ verschillende definities gekend, gaande van een gevolg van hersenbeschadiging tot de innovatieve denkwijze die wij vandaag de dag achten. Desondanks heeft men nog steeds geen theorie die dyslexie in zijn volledigheid kan grijpen en blijft men zich verder verdiepen in de werking van deze hersenfunctie. Toch is de naam al zeer bepalend over de opvatting ervan: ‘dys’ afkomstig uit het Grieks betekent ‘beperkt’ en ‘lexis’ betekent ‘woord’. In de wetenschap wordt er parallel met de term dyslexie ook wel beperkt lezen of woordblindheid bedoeld¹ (Kusmaul, 1977). Echter is dit helemaal geen omvattende term voor het geen waar het (nu zo benoemde) dyslectische brein toe instaat is. Mensen die dyslectisch zijn, benutten hun brein op een andere manier dan iemand die neuro-typisch is. In het leerproces van het dyslectische brein staat het visuele voorop en spelen zintuigelijke prikkels een zeer belangrijke rol (Davis & Braun, 2011). Dyslectici hebben het vermogen om op een holistische manier ervaringen en herinneringen te koppelen aan zaken waar zij voor het eerst mee in aanraking komen, om deze zo te kunnen begrijpen. Dit is vaak een intuïtief proces wat moeilijk onder woorden te brengen valt, maar daarom niet een minder efficiënte manier van denken is (Chippis, 2010; Davis & Braun, 2011).

Er heerst een belang om de desbetreffende dyslectici te helpen en de problematiek die zij ervaren met geschreven taal te verlichten. Desondanks lijkt men niet te beseffen dat het probleem hier niet mee wordt opgelost, alleen ongemakkelijk verlicht. Het is

ook opvallend dat dyslectici zelf weinig aan bod komen binnen de afgelegde onderzoeken. Sterker nog, er is een hiërarchische verhouding ontstaan, waarbij de een de proefpersoon is en de ander de onderzoeker. In dit geval is de non-dyslecticus de onderzoeker en de dyslecticus de proefpersoon. Het systeem waarin wij leven vraagt van dyslectici om constant in een manier te functioneren dat voor hen niet natuurlijk is. Het aanbieden van verlichtende faciliteiten, zoals o.a. extra tijd op examens en het gebruik van spellingscontroles zijn naar mijn bescheidde mening vrij absurd. Op deze manier wordt er verwacht dat er maar op een mogelijke manier gedacht en geleerd zou kunnen worden, in plaats van een aanpak die het dyslectische denken vertegenwoordigd. Één op de vijf studenten is dyslectisch, wat inhoudt dat er in een klas van gemiddeld dertig studenten, vier tot vijf studenten op een andere manier leren (Griggs, 2022). Als we nu eens een open conversatie zouden starten waarin geluisterd wordt naar hoe beide partijen de wereld ervaren, zouden we veel meer richting gelijkheid gaan binnen het leren en zal de hiërarchische structuur die er nu heerst mogelijk wegvallen.

Om deze conversatie te starten, ben ik in mijn onderzoek op zoek gegaan naar een woord met een positievere connotatie, die mensen met deze breinfunctie in zijn volledigheid weet te vatten. Psycholoog en neuropsycholoog Beverly Steffert (2010) oppert het woord ‘Dysaesthetics’. Echter is deze term in mijn optiek nog niet omvattend genoeg en heeft het ‘dys’ aspect een negatieve klank. Hoofddocent in ontwerptheorie en-innovatie Richard Chippis (2010) beargumenteert dat “Design Thinkers” een overeenkomst hebben met dyslectici in hun holistische en creatieve denkvermogen. Echter betekent dit niet dat een Design Thinker een dyslectisch brein heeft. Zelf ben ik op woorden gekomen, zoals ruimtedenkers of sensorische denkers. Desondanks omvatten deze termen de werkelijke breinfunctie nog niet in zijn volledigheid. De zoektocht naar een alomvattende term zal ik in de toekomst nog verder voortzetten.

In dit onderzoek zullen twee hoofdonderdelen behandeld worden: ‘Dyslexie; handicap of andere breinfunctie?’ en ‘Kunst, een vorm van communicatie?’. In het eerste onderdeel zal ik een beknopte uitleg geven over de werking van het

Dyslexie; handicap of andere breinfunctie?

dyslectische brein, doormiddel van onderzoeken lopend van eind achttienhonderd tot heden. Hierbij heb ik selectief gekozen voor steeds terugkerende informatie en zaken die pas recent meer in de aandacht zijn gekomen. Voortbouwend geef ik een toelichting over het ontstaan en definitie van de crip theorie. Door de fluctuerende beweging die crip belichaamt, beargumenteer ik hoe ook dyslexie vanuit dit perspectief gezien kan worden. In het tweede onderdeel licht de focus op het inzetten van artistieke praktijken als vorm van communicatie, vanuit het gedachtengoed van de crip theorie. Om dit te bekrachtigen geef ik een korte analyse van de performance *'It was an art/life piece'* (n.d.) van Carrie Sandahl(n.d.) en het videowerk *'In my language'* (2007) van Amanda Baggs (1980). Dit zal ik vervolgens in verband brengen met mijn eigen praktijk die van gelijkaardige aard is. Het nawoord dient als reflectie op dit onderzoek en mijn persoonlijke ervaring bij het schrijven van een academische scriptie.

Er is een nieuwe tijd aangebroken, waarin wij ons steeds verder durven te bewegen van de heersende norm. Echter is dit pas een pril begin. Als zelf dyslecticicus zijnde vind ik het belangrijk om te benadrukken dat de huidige benadering van dyslexie meer impact heeft, dan dat vaak gedacht wordt. In dit onderzoek wil ik een beeld schetsen waarin dyslectici (waaronder ikzelf) vertegenwoordigd worden. Om dit te bereiken, zal ik in mijn scriptie de 'crip theorie' als uitgangspunt nemen, die zich richt op een ombuiging van de dominante normen.

“Een unieke kijk op de wereld” een zin die recent meer wordt gebruikt om het dyslectische vermogen te omschrijven. Waar er voorheen veel aandacht was voor de problematiek die dyslectici ervaren bij het verwerken van taal gerelateerde informatie, worden hun kwaliteiten steeds meer opgemerkt. Zo zijn dyslectici zeer bekwaam in het leggen van onconventionele connecties die deze zo gedefinieerde “unieke kijk” mogelijk maakt. Dyslectici hebben een sterk verbeeldingsvermogen en leggen de focus op de voorstelling van hoe zaken er uit zouden kunnen zien, in plaats van het opnemen en verwerken van direct aangeboden informatie. Dit zorgt tot op heden voor problematiek binnen ons educatiesysteem wat gebaseerd is op een lineaire aanvoer van informatie.

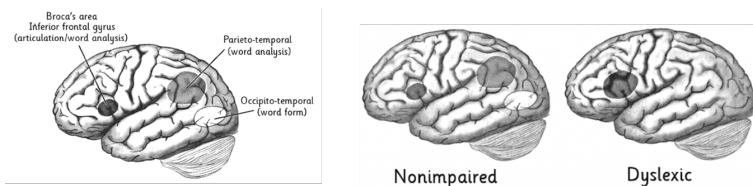
Ondanks dat er over dyslexie nog geen definitieve theorie bestaat, zijn er toch duidelijke zaken waar men het over eens is. In dit hoofdstuk tracht ik aan de hand van de onderzoeken van Sally Whaywitz (1942) aan te tonen hoe het dyslectische brein verschilt van het neuro-typische brein. Dit onderdeel is gebaseerd op de verruimde definitie van dyslexie die Ronald. D. Davis (1942) en Eldon M. Braun (n.d.) beargumenteren in het boek *'De gave van dyslexie'* (2011). Er zal een focus liggen op het creatieve vermogen van dyslectici, dat wordt beargumenteerd volgens de tekst *'The Science of Creativity: Neuroaesthetics'* (2010) waarin psycholoog en neuropsycholoog Beverly Steffert (n.d.) dit onderwerp analyseert. Ik probeer hiermee in kaart te brengen waar de moeilijkheden van dyslectici vandaan komen en waaruit deze bestaan. Daarnaast wil ik het stereotype beeld rondom dyslexie weerleggen met aandacht voor de sterk ontwikkelde kanten van het dyslectische brein.

Vanuit deze gedachte sluit ik mij aan bij de filosofie van de crip theorie die een activistische positie inneemt tegenover de dominante normen. Aan de hand van het boek *'Feminist, Queer, Crip'* (2013) van Alison Kafer (n.d.) leg ik de focus op het begrip crip tijd / crip toekomst die ingaat tegen een eenduidig begrip van tijd en een verruiming oppert voor een definitie die “minder valide” lichamen en geesten tegemoet komt.

Het dyslectische brein

Om een beter inzicht te geven in het brein tracht ik een beknopte toelichting te geven over hoe woordvorming, woordanalyse en woordorganisatie in ons brein werkt aan de hand van het onderzoek van wetenschapper en arts Sally Shaywitz (1942). Zij schreef het boek *'overcoming Dyslexia'* (2003) waarin zij het verschil aantoonde in een dyslectische breinwerking en een niet-dyslectische breinwerking. Shaywitz richt zich op drie onderdelen in de linker hersenhelft namelijk; **'Boca's area'** en **'Parieto-temporal'**, waar de decodering van woorden, ook wel woordanalyse en articulatie, plaatsvindt. Dit houdt in dat hier de structuur van een woord bepaald wordt en opgeslagen wordt in een zogenaamd **'neuro model'**. Het derde onderdeel waar zij zich op focust is **'Occipito-temporal'**, waar de woordvorming gebaseerd op het neuro model plaatsvindt. Dit houdt in dat nadat er een neuro model van een woord is gemaakt, het in de Occipito-tempora gestructureerd en opgeslagen wordt. Hierna is het mogelijk om automatisch toegang te krijgen tot het woord, wat een goede leesvaardigheid mogelijk maakt (Lyon, Shaywitz, S. E., & Shaywitz, B. A., 2003).

In de onderstaande afbeeldingen afkomstig uit het onderzoek van Shaywitz wordt gevisualiseerd dat mensen met dyslexie geen breinactiviteit vertonen in de Parieto-temporal en Occipito-temporal.

Afbeeldingen afkomstig uit *'Overcoming Dyslexia'*, door Sally Shaywitz, 2003

Dit houdt in dat de woordvorming en woordanalyse niet of in mindere maten lijken plaats te vinden. Dit heeft ook effect op de fonologische ontvangst van dyslectici. De structuur van een woord kan niet goed worden opgeslagen, waardoor een woord mogelijk verkeerd verstaan kan worden en een direct gevolg kan hebben op de spelling (Shaywitz, 2003). Zo heb ik zelf heel lang gedacht dat het 'boe-derij' was i.p.v. 'boer-derij' en draaide een vriendin van mij het woord 'hijkskraan' om naar 'krijshaan'. De Boca's Area wordt daarentegen actiever gebruikt dan bij non-dyslectici. Dit gebied ligt in de frontale kwab van het brein waar

uitvoerende functies zoals, concentratie, organisatie, emotionele regulering en creativiteit plaatsvindt (SoP., 2021,). Een actievere breinfunctie in dit gebied kan er op wijzen dat dyslectic, wegens het niet of moeilijk kunnen opslaan van een woordstructuur, een woord telkens in zich opnemen alsof het nieuw is en het hierdoor steeds opnieuw moeten verwerken (Shaywitz, 2003).

Op het vlak van taal wordt er op een minder efficiënte manier gebruik gemaakt van het brein. Dit heeft een direct gevolg voor de leesvaardigheid van dyslectici en dit stelt hen niet in staat om op eenzelfde manier als non-dyslectici vloeiend te lezen en automatiseren (Lyon, Shaywitz, S. E., & Shaywitz, B. A., 2003). Echter vermoed men dat dit een direct gevolg heeft op een sterke ontwikkeling in het creatieve vermogen van dyslectici (Steffert, 2010). Gediplomeerd psycholoog en neuropsycholoog Beverly Steffert (n.d.) schrijft in het boek *'Dyslexia and Creativity: Investigations from Differing Perspectives'* (2010) het hoofdstuk *'The Science of Creativity: Neuroaesthetics'* (2010), waarin zij zich verdiept in de oorsprong van deze creativiteit in het dyslectische brein. Steffert haalt onderzoeken aan uit de tweede helft van de vorige eeuw waar ze een aantal theorieën op baseert. Zo stelt ze dat de prefrontale cortex aan de rechterkant, geactiveerd wordt op het moment dat men informatie moeten verwerken die we niet direct in ons kunnen opnemen. Ons brein begint dan de missende informatie zelf in te vullen door subjectieve inbeelding en intuïtie die deels op bestaande kennis is gebaseerd (Steffert, 2010). Dit intuïtieve proces vergt een laterale² manier van denken om tot een conclusie te komen die correspondeert met de gegeven informatie. Steffert (2010) evenals Ronald D. Davis en Eldon M. Braun (2011) stellen dat door de moeilijkheden die dyslectici ervaren in een lineair opgebouwd educatiesysteem, waarbij lezen en schrijven voorop staat, hun brein al op jonge leeftijd wordt geconfronteerd met het zoeken naar andere manieren om toch de gegeven informatie te kunnen verwerken. Hierdoor zouden dyslectici hun cognitieve flexibiliteit al op jonge leeftijd trainen wat een belangrijk onderdeel is voor het creatieve vermogen (Steffert, 2010).

Steffert concludeert nog een andere mogelijke verklaring voor het sterk creatief vermogen van dyslectici aan de hand van het onderzoek van

Casanova (2005). Hij toonde in zijn onderzoek aan dat het dyslectische brein een andere neurologische opbouw heeft met betrekking tot de minikolommen³. Deze bevinden zich in de hersenschors en staan in verbinding met elkaar via de uitlopers van neuronen, die Axonen worden genoemd (Jansen, 2014). De verbindingen zouden wijder zijn en een breder bereik hebben dan bij non-dyslectici, waardoor ze in staat zijn om concepten te generaliseren en patronen multidimensionaal te kunnen waarnemen. Echter hebben dyslectici wel een vermindering van de minikolommen wat inhoudt dat zij informatie minder precies kunnen waarnemen (Steffert, 2010). Dit zou een verklaring kunnen zijn voor hun vermogen om patronen op een visionaire manier te bekijken, maar ook voor de tragere ontwikkeling in het leren van zaken die in verband staan met geschreven taal.

Er zijn ook verschillende manieren van denken die een rol spelen in de opname van informatie en het creatieve vermogen. Ronald D. Davis (1942) en Eldon M. Braun (n.d.) beschrijven in het boek *'De gave van dyslexie'* (2011) dat men ervanuit gaat dat er twee manieren van denken zijn: verbale en non-verbale begripsvorming (Davis & Braun, 2011, pp. 29- 30). In het geval van **verbale begripsvorming** (ook wel verbale geletterdheid) denkt men met klanken, wat betekent dat men op dezelfde snelheid denkt als waarop men spreekt (ongeveer 150 woorden per minuut of 2,5 woorden per seconde). Er wordt lineair in de tijd gedacht, wat inhoudt dat zinnen woord voor woord worden opgebouwd.

Non-verbale begripsvorming wordt ook wel evolutionair denken genoemd. Dit houdt in dat men begrippen of ideeën omvormt tot beelden. Het beeld groeit samen met het denkproces en de verdere toevoeging van informatie. In één seconde kan iemand 32 beelden zien die samen een concept vangen, terwijl er in taal veel woorden voor nodig zijn om alleen de essentie van iets te kunnen vatten. Om deze reden wordt de non-verbale begripsvorming gezien als een meer omvattende vorm van denken. (Davis & Braun, 2011, pp. 118- 119). Dit denkproces gaat bijna ongemerkt door de snelheid ervan. Het voelt vaak alsof het antwoord zich plots voordraagt, terwijl er een onopgemerkt proces van informatieopname en verwerking aan vooraf is gegaan (Steffert, 2010).

Mensen denken zowel in verbale als via non-verbale begripsvorming, maar hebben wel vaak een primaire manier van denken (Davis & Braun, 2011, pp. 29- 30). In het geval van dyslectici is dit over het algemeen non-verbale begripsvorming; er wordt in beelden gedacht. Dyslectici kennen echter nog een derde vorm, namelijk het vermogen om **multidimensionaal** te denken. Zij zijn in staat om gebruik te maken van desoriëntatie. Dit houdt in dat zij zintuiglijke prikkels kunnen vervormen, wat hun instaat stelt in hun brein een beeld te creëren dat niet de realiteit is (Davis & Braun, 2011, pp. 35-40, p. 122). Door dit gegeven zijn zij in staat zaken waar te nemen vanuit meer dan één perspectief en hier meer informatie te verkrijgen dan iemand die niet dyslectisch is. De term **holistisch** denken wordt ook veel door theoretici gebruikt, omdat deze vorm van denken is gefocust op een geheel. Ronald D. Davis (1942) en Eldon M. Braun (n.d.) stellen dat iemand met een dyslectische brein vermoedelijk al vanaf drie maanden oud (wanneer een baby scherp begint te zien en gezichten kan herkennen), het vermogen ontwikkelt om beelden in het hoofd te combineren en zo verbanden te leggen tussen al hebbende kennis en nieuwe informatie (Davis & Braun, 2011, pp. 93- 96).

Bovenstaande theorieën zijn op een zeer beknopte manier toegelicht en dienen als een globale schets van de dyslectische breinwerking. Op deze manier probeer ik aan te tonen dat dyslexie eerder een andere brein functie is dan uitsluitend een leerstoornis. Het feit dat er zo veel focus ligt op het onderzoek naar het dyslectische brein komt voort uit een belang om de problematiek waar dyslectici mee lijken te worstelen, in kaart te brengen. Het heeft echter wel een kantelzijde want de focus wordt door dit soort onderzoeken met name op het onvermogen van dyslectici gelegd. Recent begint er meer aandacht te komen voor het creatief vermogen en de vaardigheid om holistisch te denken waar dyslectici over beschikken. Het is essentieel dat deze vaardigheden meer nadruk krijgen en worden erkend als een integraal onderdeel van het leerproces.

Dyslexie & Crip

"Let me quote Starhawk, in the preface to the new edition of her 1982 book Dreaming the Dark: "Psychologists have constructed a myth – that somewhere there exists some state of health which is the norm, meaning that most people presumably are in that state, and those who are anxious, 4 depressed, neurotic, distressed, or generally unhappy are deviant." I'd here supplant the word "psychologists" with "white supremacy," "doctors," "your boss," "neoliberalism," "heteronormativity," and "America.""

(From 'Sick Woman Theory', 2016, by Johanna Hedva, p. 3 & 4)

Er is een tijd aangebroken waarin inclusiviteit steeds meer op de voorgrond komt en waar wij ons steeds verder van de heersende norm bewegen. Feminisme, de LHGBTQ+ gemeenschap CRIP; het zijn bewegingen die opkomen voor gelijke rechten in een samenleving waar onze sociale structuur soms aan een zijdedraad lijkt te hangen. Een structuur die wij door de eeuwen heen als mens hebben gecreëerd en van ons vraagt op een gelijkaardige manier te functioneren. Parallel aan deze structuur speelt de angst voor het verliezen van de controle en hetgeen wat zogezegd "anders" is te zien als een bedreiging⁴ (Kafer, 2013, p. 30). Dit valt ook op in de onderzoeken die er naar dyslexie zijn gedaan. Hierin probeert men te achterhalen hoe dyslexie kan worden "opgelost", met als gevolg dat er vanuit deze gedachte geprobeerd wordt dyslectici "te helpen". In de realiteit wordt er niet gekeken naar wat hun werkelijke behoeftes zijn. Dyslexie is genetisch overdraagbaar en de bewering dat dyslexie "genezen kan worden" is een mythe (Hudson, High, & Otaiba, 2007; Lyon, Shaywitz, & Shaywitz, 2003) en zou geen doel mogen zijn. In plaats van dat dyslectici zich aan een systeem moeten aanpassen, zou er een herinrichting van het systeem moeten komen die het dyslectische denken omarmt. Deze gedachte bracht mij bij het begrip 'crip'.

De term crip komt van het Engelse woord "crippel" wat in de jaren zeventig in Noord-Amerika werd toegeëigend door mensen met een (zichtbare) fysieke handicap. "Crippel" werd aanvankelijk gebruikt als scheldwoord, maar door de toe-eigening van het woord kreeg het een nieuwe kritische betekenis. Het begrip staat voor het non-valide lichaam / geest en komt in opspraak tegen de handicap-onvriendelijke maatschappij. Naar de buitenwereld toe was de term provocatief bedoeld,

maar onderling betuigde de term voor trots, solidariteit en steun (Vanaken & Van Goidsenhoven, 2021).

De definitie van het begrip 'crip' is een vloeiende beweging die mee ontwikkeld met de tijdsgeest. Het biedt openheid voor een constante herdefiniëring en kritische positionering tegenover dominante maatschappelijke normen. Er is hierdoor geen vaste identiteit aan het begrip toe te kennen (Vanaken & Van Goidsenhoven, 2021). In 'Crip: een introductie' (2021) beschrijven Gert-Jan Vanaken (n.d.) en Leni Van Goidsenhoven(n.d.) de term als *"Een kritische positie en attitude die men kan opnemen ten opzichte van dominante normen"* en beschrijven ze dat het begrip crip voorbij gaat aan enkel zichtbare, fysieke handicaps en geen vaste omlijnningen kent. Men zou kunnen stellen dat iedereen die zich niet erkend voelt in de westerse samenleving op basis van hun vermogen (fysiek of psychisch), vrij is om zich te identificeren met het begrip. Hierin vind er een overlap plaats met de queer theorie (Kafer, 2013, p. 30). Echter is het niet de bedoeling dat het begrip wordt overgenomen door dominante stemmen en wordt er een onderscheid gemaakt tussen 'identificeren als' en 'identificeren met'. Zo kunnen mensen die niet perse onder het hokje "minder valide" vallen zich toch inzetten voor crip belangen (Vanaken & Van Goidsenhoven, 2021).

Vanuit de constante beweging die 'crip' vertegenwoordigt is er een interdisciplinair onderzoeksterrein ontstaan die de 'crip theorie' tot leven heeft gebracht. Doormiddel van activisme, artistiek werk en de leefwereld van mensen met een handicap, focussen academische denkers zich, met een kritisch voortbouwen op de 'disability'⁵ (UG, n.d.) -en- 'queer-theorie'⁶ (Nation & Nation, 2022), op een ombuiging van de dominante normen (Vanaken & Van Goidsenhoven, 2021). Door de HIV/Aids epidemie die de queergemeenschap hard trof, begonnen de queer theorie en de disability studies steeds meer samen te vloeien. Zowel Vanaken als Van Goidsenhoven en Alison Kafer (n.d.) stellen dat deze verstrengeling van de queer theorie en disability studies samen de crip theorie vormen. Net zoals in de disability studies gaat de crip theorie in tegen eenduidige medische benaderingen van handicap,

maar doen dit aan de hand van filosofieën uit de queer theorieën. Dit heeft ertoe geleid dat er drie primaire concepten zijn ontstaan binnen de crip theorie: **‘Crippen’** als werkwoord, **‘compulsory able-bodiedness’** en **‘crip tijd/crip toekomst’** (Vanaken & Van Goidsenhoven, 2021). In dit hoofdstuk zal ik verder voortbouwen op het begrip van tijd beredeneerd vanuit de crip theorie.

Crip tijd / Crip toekomst

In de hedendaagse westerse maatschappij wordt ervanuit gegaan dat men het persoonlijke leven op een lineaire manier indeelt, gaande van een afhankelijke jeugd tot een onafhankelijke volwassenheid. Voor veel mensen is dit helemaal geen evidente manier, aangezien deze opvatting gebaseerd is op zeer specifieke lichamen en breinen (Kafer, 2013, pp. 33 – 40). Crip tijd / toekomst is een begrip dat voortkomt uit de crip theorie en zich focust op het hebben van een divergerende oriëntatie van tijd, omwille van een andere werking van het lichaam en/of geest. Alison Kafer analyseert in het eerste hoofdstuk van haar boek *‘Feminist, Queer & Crip’* (2013) ons huidige systeem vanuit het oogpunt van ‘crip time’ (en queer time) en benaderd in een breed spectrum de definiëring van de term. Op deze manier oppert Kafer een reflecterende blik op het heersende normatieve idee van tijd en hoe dit anders is voor mensen die zich schalen onder de crip cultuur.

Wij zijn opgegroeid met het idee dat tijd zich verstrikt over geschiedenis, heden en toekomst. Daarin leven we met dagen, weken, maanden, jaren, eeuwen enzovoort. Dit om onze huidige maatschappij en onze geschiedenis, zo te structureren dat deze toegankelijk en behapbaar is. Een dag bestaat uit vierentwintig uur die zich beweegt tussen zonsopkomst en zonsopgang. Gemiddeld openen instanties, winkels, scholen, enzovoort rond 8:00u in de ochtend en tussen 17:00u en 19:00, wanneer de zon weer begint te zakken, sluiten deze weer. Dit creëert een verwachtingspatroon, waarin ervanuit gegaan wordt dat men binnen deze uren productief te werk gaat. Echter is deze structuur met name toegankelijk gemaakt voor het valide lichaam en de valide geest.

Kafer weerlegt deze opvatting van tijd aan de hand van crip tijd. Ze schrijft: *“Crip time is flex time not just expanded but exploded; it requires reimagining our notions of what can and should happen in time, or recognizing how expectations of “how long things take” are based on very particular minds and bodies”* (Kafer, 2013, p.27). Mensen met een handicap of een neuro-divergente breinwerking hebben vaak een andere oriëntatie van tijd, omwille van verschillende persoonlijke redenen. Mensen zijn soms afhankelijk van de planning van anderen of hebben door het gebruik van een rolstoel een mogelijk ander tempo (Kafer, 2013, p. 26). Het kan voor iemand die door een depressieve episode gaat soms aanvoelen alsof “de tijd” stilstaat (Kafer, 2013, p. 38). Dyslectici denken in ruimtes, waar de organisatie van tijd eerder in een cilindervorm gezien kan worden. Hier kunnen linken tussen verschillende momenten worden gelegd, in plaats van een rechte lijn waar alles stap voor stap op verloopt. Ook Johanna Hedva (1984) beschrijft in *‘sick woman theory’* (2016) hun oriëntatie van tijd door de ervaring van verschillende mentale “stoornissen”: *“Because of these “disorders,” I have access to incredibly vivid emotions, flights of thought, and dreamscapes, to the feeling that my mind has been obliterated into stars, to the sensation that I have become nothingness, as well as to intense ecstasies, raptures, sorrows, and nightmarish hallucinations.”* (p.7).

In Hedva’s beschreven ervaring is enige notie van tijd, zoals we deze kennen, volledig komen te vervallen. Hierin functioneert tijd eerder als een breed te interpreteren referentie waarin men zich op verschillende manieren beweegt, in plaats van een opeenvolging van activiteiten.

Onze huidige samenleving is echter niet ingesteld op het hebben van dit soort ervaringen, en is snel geneigd om een “diagnose” te stellen bij mensen die op een andere manier functioneren. De medische terminologie die bij diagnoses wordt gebruikt, heeft de gewoonte om mensen te benoemen, als zijnde een tijd. Kafer somt termen op zoals ‘chronisch’, ‘aangeboren’, ‘constante pijn’, ‘periodieke symptomen’, ‘terugval’, ‘frequentie’, ‘verschijning’, enzovoort, die ziekte en invaliditeit in -en-door tijd omschrijven (Kafer, 2013, pp. 25 – 45). Hierdoor wordt er geïmpliceerd dat er een bepaalde temporaliteit bestaat binnen het ‘ziekte beeld’ (Kafer, 2013, p.25).

“Prognose” en “diagnose” zijn termen die het toekomstbeeld van de desbetreffende persoon invullen en de term “ontwikkeling(stoornis)” vat zowel levenslange condities samen als een implicatie van “vertraging” in de ontwikkeling die plaats vindt of heeft plaatsgevonden. Het gevolg van deze terminologie is dat mensen amper als persoon worden gezien, en er enkel wordt gekeken naar wat de temen inhouden. Dit zorgt voor frictie, waarin wij ons beginnen te onderscheiden en distantiëren van elkaar op basis van ons vermogen, met validisme⁷ als gevolg.

Kafer (2013) benadert ook ons huidige educatiesysteem, waar de lineaire opvatting van tijd een zeer prominente rol inneemt. Er wordt geacht dat ieder individu in staat is binnen een bepaalde periode aan een aantal eisen te kunnen voldoen. Echter is dit gebaseerd op een valide lichaam en een lineair, verbaal geletterde geest. Dit heeft tot gevolg dat dyslexie vooral wordt gezien als een leerstoornis, waarbij er een “vertraging” optreedt in het leerproces. Om hen beter te laten presteren, worden er “tegemoetkomende” faciliteiten aangeboden, waaronder de mogelijkheid om 20% extra in te zetten tijdens examens. Deze faciliteiten zijn een voortvloeisel uit een systeem dat het dyslectische of neurodiverse brein nog onvoldoende ondersteunt in hoe het daadwerkelijk leert. Jonathan Glazzard (n.d.) en Samuel Stones (n.d.), schrijvers van het boek ‘Dyslexia’ (2021), richten zich in het hoofdstuk ‘Dyslexia & Academic life’ op de ervaringen van dyslectici binnen ons huidige educatiesysteem. Zij schrijven daarin het volgende:

“Unfortunately, a 2019 report [84] by the British Dyslexia Association (BDA) evidenced that parents reported the following effects of a profile of dyslexia on their children: 82% try to hide their struggles; 88% experience poor self-esteem, 84% suffer from anxiety; 52% try to avoid school; 78% feel embarrassed; 48% had been bullied, 95% experience frustration, 58% avoid discussing their dyslexia, and 82% try to hide their difficulties relating to dyslexia.” (Glazzard & Stones, 2021 p. 6).

Deze cijfers tonen aan dat ons huidige educatiesysteem nog niet voldoende investeert in dyslectische (en andere neuro-divergente) leermethodes. De aangeboden faciliteiten houden

een vicieuze cirkel instant, wegens het voortbouwen op een eenduidige structuur van tijd. Er wordt dyslectici (indirect) verteld dat zij niet presteren volgens de “norm”, omdat zij moeite ervaren bij het verwerken van lineair gestructureerde theorie. Echter is dit het probleem. Een meer doeltreffende methode zou zijn om de aangeboden theorie op een visuele en sensorische manier aan te bieden, bijvoorbeeld via video’s, audio-opnamen of workshops, waarbij het holistische denkvermogen wordt gestimuleerd. Als beiden vormen van theorieoverdracht zouden worden aangereikt zouden er hele interessante samenwerkingen tot stand kunnen komen die elkaar versterken. Dit zou ook de verscheidenheid die er nu is ontstaan tussen neuro-divergentie en neuro-typisch kunnen doen verdwijnen.

De invloed van het normatieve idee van tijd heeft tot op heden een grote invloed op mensen die hier niet aan kunnen of willen voldoen. Onze huidige samenleving is zo georganiseerd dat er bijna geen andere opvatting van tijd mogelijk is en het huidige educatie systeem lijkt nog steeds te falen onder het idee dat iedereen op een gelijkaardige manier leert. ‘Tijd’ is inherent aan ons bestaan, maar het zijn uiteindelijk wijzelf die hier een definitie aan toekennen. Net zoals Kafer (2013) zou ik daarom willen pleiten voor een flexibele notie van tijd die meer mensen meeneemt in de organisatie ervan, en meer ruimte creëert voor andere manieren van functioneren.

Kunst, een vorm van communiceren?

‘Schrijven en lezen’: een vorm van communicatie die in de westerse maatschappij door vele als vanzelfsprekend wordt ervaren en zonder discussie wordt gebruikt als hoofdvorm voor de overdracht van informatie. Toch is het al lang duidelijk dat dit niet voor iedereen een efficiënte manier van communiceren is. Sterker nog, verbale geletterdheid kwam in onze geschiedenis vooral voor onder welvarende burgers die zich scholing konden veroorloven. Terwijl “hands-on learning” (waarbij visueel leren voorop staat), gebruikelijker was voor de werkende burger. Deze klassenstructuur heeft er mogelijk toe geleid dat de visuele alfabetisering geconnecteerd werd aan een mindere scholing en daarmee direct gekoppeld werd aan intelligentie (O’Keefe, 2010, pp. 86 – 87). Verbale geletterdheid is een evolutionaire doorbraak geweest die vele ontwikkelingen met zich mee heeft gebracht, maar daarmee is het visuele alfabetisme steeds meer in de achterban terecht gekomen.

“Arguably, in the pursuit of stressing the need to be verbally literate have we become visually illiterate?”
(O’Keefe, 2010)

Vanaf de negentiende eeuw werd verbale geletterdheid steeds meer de norm in de middenklasse van de (westerse) bevolking (O’keefe, 2010, p.86) en werd er hiermee de focus gelegd op de analytische kwaliteit van de linkerhersenhalft. Samen met deze ontwikkeling begon de problematiek die dyslectici ervaren met geschreven taal zich steeds zichtbaarder te manifesteren. Zij maken voornamelijk gebruik van de rechterhersenhalft die sensorisch, emotioneel en intuïtief georganiseerd is (O’keefe, 2010, p. 87) en gepaard gaat met een visuele manier van denken. O’keefe beargumenteert in het hoofdstuk ‘*Dyslexic Visualizations in Practice: Strengths and Forgotten frustrations*’ uit het boek ‘*Dyslexia and Creativity*’ (Alexander-Passe, 2010) dat deze beiden vormen van leren parallel aan elkaar gestimuleerd moeten worden in ons huidig educatie systeem, dat een direct gevolg heeft voor de organisatie van onze maatschappij. Dit is echter nog niet het geval, wat ertoe heeft geleid dat dyslectici (en andere mensen die meer op een visueel alfabetische manier functioneren) een andere manieren moesten uitvinden om zichzelf te kunnen uitdrukken. Men treed hierbij in een grijs gebied, die van de buitenstaander vraagt zich open te stellen

voor een bredere interpretatie van hun omgeving. Maar is onze huidige samenleving bereid zich hiervoor open te stellen?

Het kunstenaarschap biedt een mogelijkheid om te experimenteren met een vorm van communicatie dat het visuele alfabetisme bekrachtigd. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor het hoog percentage dyslectici die aan de kunstacademie studeren (Colgin, 2010, p. 140). Door het vermogen om holistisch te denken zijn dyslectici vaak mensen met een “unieke” perceptie op de wereld die zaken welke als “normaal” geacht worden in vraag stellen en een kritische blik werpen op onze omgeving. Ondanks dat ook kunst zijn omlinings kent, biedt het de ruimte om uit het heersende systeem te stappen en er een ander licht op te werpen. Het is een wisselwerking tussen de kunstenaar en maatschappij.

Het is tot op heden een actuele kwestie dat neuro-divergente en gehandicapte mensen zich op een andere manier moeten bewegen binnen onze huidige lineair-georiënteerde samenleving. In dit hoofdstuk zal ik starten met een beknopte uitleg over de dyslectische perceptie en hoe deze een unieke kijk teweeg kan brengen, dat vaak tot uiting kan komen binnen artistieke praktijken. Vervolgens zal ik het begrip ‘crippen’ toelichten en hoe dit ook van toepassing is binnen kunstpraktijken. Hiervoor zal ik de performance ‘*It was an art / life piece*’ (n.d.) van Carrie Sandahl (n.d.) en het videowerk ‘*In my language*’ (2007) van Amanda Baggs (1980) bespreken, waarbij hun artistieke praktijk functioneert als communicatiemiddel. Aan de hand van de besproken werken leg ik een verband met mijn eigen lopende project ‘*This Order*’ (2023) en hoe mijn artistieke praktijk dient als vorm van communicatie.

De Wereld Vanuit Een Dyslectische Perceptie

Kenmerkend voor het menselijke gedrag is dat zij zich nieuwsgierig opstellen tegenover hun omgeving. Hierbinnen gaan zij actief opzoek naar relaties, patronen, verhoudingen, enz. om zo nieuwe informatie te verkrijgen. Perceptie is het vermogen om onze zintuigelijke prikkels die onze omgeving op ons achter laat te registreren, selecteren, organiseren en te filteren. Doormiddel van ambivalent licht dat reflecteert op de objecten om ons heen, zijn wij in staan deze objecten in ons op te nemen en te definiëren. J.J. Gibsons (1904- 1979) was de grondlegger en de belangrijkste vertegenwoordiger van de **Perceptietheorie**. Hij stelde dat het verkrijgen van informatie uit de omgeving een actief proces is, waarin de waarnemer sensorische informatie organiseert en interpreteert om er op deze manier betekenisvolle ervaringen van te maken (Bornstein, 1980). Gibsons ging er echter vanuit dat de verkregen informatie gelijk is voor alle organismen die kunnen waarnemen. In *'De Inleiding Tot De Directe Perceptietheorie'* (Wagemans, 1986) wordt deze aanname weerlegt en stelt dat verschillende waarnemers aandacht hebben voor verschillende mogelijke waarneembare elementen, afhankelijk van hun referentiekader. Onze zintuigelijke prikkels in combinatie met ons geheugen spelen hierin een belangrijke rol. Een simpel voorbeeld is dat, wanneer men pijn ervaart door een bepaalde handeling en het brein de pijn prikkel opslaat in het geheugen, het organisme dezelfde handeling in het vervolg zal mijden. Dit heeft een direct gevolg op ons gedrag en hoe wij onze omgeving interpreteren.

Dyslectici hebben het vermogen om multidimensionaal te denken: zij kunnen ontvangen zintuigelijke prikkels verbuigen, doormiddel van desoriëntatie. Dit betekent dat zij de ontvangen informatie kunnen vervormen in hun hoofd, waardoor er nieuwe beelden ontstaan. Men zou het kunnen zien als een 3D-model wat 360° gedraaid kan worden zodat elke vergeten hoek bekeken kan worden. Dit gaat gepaard met visuele herinneringen die in verband worden gebracht met nieuw binnenkomende informatie. Op deze manier kunnen zij soms op hele verrassende uitvindingen komen die door non-dyslectici niet zo snel gezien worden. Deze gedachtesprongen gaan echter vaak onwaarneembaar snel, waardoor dyslectici zich vaak niet bewust zijn van het proces dat heeft geleid tot

een bepaald inzicht. (Davis, R. D., & Braun, E. M, 2011, pp. 35- 40, p. 119)

Het aspect van desoriëntatie waar dyslectici gebruik van kunnen maken, is een interessant gegeven als we het hebben over perceptie. Oriëntatie houdt in dat men de wereld om zich heen visueel in zich opneemt en dit in het hoofd tot een drie-dimensionaal beeld vormt (Davis, R. D., & Braun, E. M, 2011, p. 35). Bij desoriëntatie wordt ons brein overprikkeld door overmatige gedachten en zintuigelijke prikkels die tegenstrijdige informatie doorgeven aan ons brein, dat dit vervolgens in verband probeert te brengen. Wanneer desoriëntatie optreedt veranderen alle zintuigen met als gevolg dat de werkelijke waarneming van een individu veranderd en de veranderde waarneming gezien wordt als werkelijkheid (Davis, R. D., & Braun, E. M, 2011, pp. 36- 38). Dit kan verwarring veroorzaken; dingen kunnen bijvoorbeeld visueel bewegen of er kan een gevoel optreden dat men zelf beweegt. Desoriëntatie is een normaal fenomeen dat iedereen kan ervaren, maar bij dyslectici treedt dit fenomeen vaak onopgemerkt op. Zij ervaren desoriëntatie, wanneer ze iets niet direct begrijpen. Gelijktijdig maken zij gebruik van deze verwarring om de desbetreffende verwarrende kwestie in hun hoofd te bewegen, tot er logische verbanden ontstaan. Hierbij worden vaak connecties gemaakt tussen al hebbende ervaringen en direct opgevangen prikkels in hun omgeving. Momenten waarop dyslectici deze desoriëntatie bewust inzetten zij op momenten dat ze dagdromen of fantaseren, wat vaak ook een creatieve manier van denken teweeg brengt (Davis, R. D., & Braun, E. M, 2011).

Door dit willekeurige optreden van desoriëntatie zijn dyslectici in staat de wereld op een andere manier te ervaren dan iemand die non-dyslectisch is. Dyslectici begeven zich vaak in de beelden die zich in hun hoofd afspelen om zo te kunnen communiceren met hun omgeving. Het geeft hen het vermogen om onconventionele connecties tussen zaken te leggen die vaak als "een unieke" kijk worden gezien (Chipps, 2010).

Dyslectici hebben het vermogen om zeer snel een beeld te herkennen met weinig informatie, een vermoedelijk voortvloeisel uit het vermogen om hun desoriëntatie in te zetten bij het leerproces. Wanneer

zij een beeld zien wat wazig en moeilijk te identificeren is, zullen zij direct alle “tabs” in hun hoofd open zetten om zo tot een antwoord te komen (Steffert, 2010).

Rechts is er een beeld te zien afkomstig uit mijn master project ‘This order’ (2023), waarin ik dyslexie via een multimedia installatie in kaart probeer te brengen. In dit beeld tracht ik de abstractie die ik ervaar met geschreven tekst te verbeelden in een abstract landschap. Eind maart hebben wij een week de gelegenheid gekregen om de eerste opstelling van ons werk uit te proberen. Dit was een publiekelijke gelegenheid, om een indruk te krijgen hoe ons werk geïnterpreteerd werd. Er kwamen verschillende reacties op dit beeld: De een zag er een abstracte letter in en dachten verschillende mensen dat er een stuk tape op de inkt was geplakt en van het beeld was getrokken. Stuk voor stuk waren het interessante reacties aangezien het mij er niet om gaat dat men precies ziet wat er afgebeeld is, maar ben ik benieuwd naar wat er gebeurt met de perceptie van de toeschouwers. Toch waren er enkelen die het beeld meteen wisten te ontcijferen, later bleek dat dit vrijwel allemaal dyslectici waren.

Crippen via Kunst

“Disabled people often do not get the chance to talk back or react. They often talk about me as if I’m not there.”

Marry Duffy, Vital Signs Crip Culture Talks Back (2001), Mitchell & Snyder

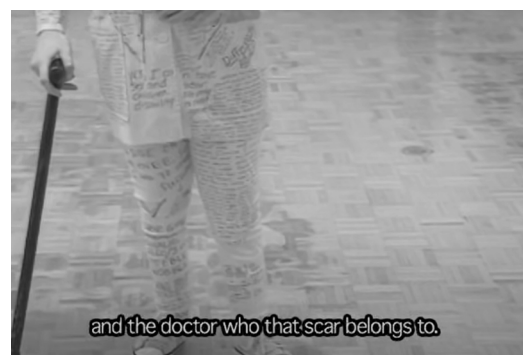
Het kunstenaarschap als communicatie middel: tot op heden leven wij in een wereld waar veel ongelijkheid heerst en niet iedereen zich kenbaar kan maken. Toch biedt het kunstenaarschap een mogelijkheid om binnen een eigen praktijk bepaalde kwesties aan het licht te brengen en hier kritiek op te uiten. Dit kan een provocatief doeleind hebben om een samenleving die is vastgegroeid in zijn patronen, te doen bewegen en nieuwe politieke vraagstukken op te wekken.

Vanuit de crip theorie is het werkwoord “crippen” ontstaan, wat inhoudt dat er vanuit het oogpunt van de crip cultuur een kritische en tegendraads betoog wordt geuit op zaken in onze huidige maatschappij. Op deze manier wordt de betekenis van het woord

crip, wat in het verleden werd gebruikt als scheldwoord, weer toegekend aan de desbetreffende personen. Het heeft een provocatief en deconstructieve bedoeling die de betekenis van de bekritiseerde kwestie doet omdraaien om bepaalde vooroordelen naar voren te halen (vanaken & Van Goidsenhoven, 2021). Crippen via kunst zou kunnen betekenen dat er kritiek wordt geuit via gerelateerde artistieke praktijken op een handicap onvriendelijke maatschappij. Kunstenaars die zich hier voor inzetten, behandelen vaak hun ervaringen met validisme en benadrukken dat de huidige maatschappij hen niet ziet voor wie zij zijn, maar tot wat zij gediagnostiseerd zijn. Het maken van kritisch-getinte artistieke praktijken kan nieuwe vragen met zich meebrengen over de stigmatisering van het gehandicapte lichaam en geest. Aangezien mensen die hier niet mee in aanraking komen zich er niet van bewust zijn dat dit een heel actueel probleem is. Daarnaast zien ze misschien het belang er niet van in, omdat het hun niet persoonlijk aangaat.

In de documentaire *'Vital Signs: Crip Culture Talks Back'* (2001) komen verschillende kunstenaars aan het woord die spreken vanuit de crip-cultuur en kunst gebruiken als platform om validistische praktijken aan te kaarten. Een van deze kunstenaars is Carrie Sandahl (n.d.), die een performance-kunstenaar is, professor in *'Disability and Human Development'* en de ontwikkelaar van het programma *'Disability Art, Culture, and Humanities'* (UIC). In *Vital Signs* vertelt zij over haar performance *'It was an art/life piece'* (n.d.), waarin zij een wit pak draagt wat doet denken aan een dokterskostuum, met daarop in het rood (verwijzend naar bloed) allerlei zaken die haar leven hebben getekend door de manier waarop mensen omgaan met ziekte en handicaps.

In het rood zijn teksten te lezen, waaronder expliciete beschrijvingen van haar eigen medische achtergrond. Dit dient als kritiek op de schaamte die vaak rondom dit soort zaken hangt en wordt aangeleerd in onze maatschappij. Er zijn veel terugkerende vragen die mensen ongegeneerd stellen, zoals "ben je besmettelijk?", "heb je ooit gedroomd dat je normaal was?" en "kun je kinderen krijgen?". Sandahl brengt een aantal van deze vragen samen in dit werk in combinatie met de antwoorden die zij op deze vragen heeft. De markeringen en littekens die

Afbeeldingen afkomstig uit *Vital Signs Crip Culture Talks Back* (2001), Mitchell & Snyder

Sandahl heeft overgehouden aan operaties zijn, zowel naar ware grote als op dezelfde plaats aangeduid; hierbij is de naam van de desbetreffende chirurg die de operatie heeft uitgevoerd terug te lezen. Als laatste toevoeging zijn bepaalde psychoanalytische theorieën genoteerd die haar als persoon hebben omschreven in haar leven.

De eenvoud van dit werk is naar mijn mening de kracht ervan. Het lukt Sandahl om in één oogopslag te grijpen hoe mensen met een handicap of ziekte worden gekaderd door de medische terminologie en hun maatschappelijke omgeving. Naarmate men verder leest wordt het werk steeds geslaagder en wordt de toeschouwer direct geconfronteerd met zichzelf en de voyeuristische positie die zij onbewust innemen. Ondanks dat er vanuit een zeer persoonlijk

standpunt wordt gesproken, weet Sandahl een problematiek te vatten die ongetwijfeld herkenbaar is voor veel mensen. Door in de beschreven kleding rond te lopen toont zij enerzijds aan hoe een ziekte of handicap letterlijk “op het lijf geschreven” staat en anderzijds eigent Sandahl haar positie als “ziek persoon” op een krachtige manier weer toe.

“The way I naturally think and respond to things looks and feels so different from standard concepts or even visualization that some people do not consider it thought at all, but it is a way of thinking in its own right.”

- Amanda Baggs (2007)

Amanda Baggs (1980), een activiste voor autismerechten, gebruikt de stigmatisering, die rondom autisme heerst, in haar artistieke praktijk met als doel haar positie als persoon weer terug te claimen. In haar videowerk ‘*In my language*’ (2007) verbeeld Baggs, in slechts acht en een halve minuut, hoe zij wordt benaderd als iemand met autisme die “in haar eigen wereld leeft”, terwijl zij het ervaart als haar eigen manier van interactie met haar omgeving.

In de eerste helft van de video hoor je de stem van Baggs neuriënd over beelden, waarin zij verschillende handelingen uitvoert. Zo schuurt zij met een ijzeren draad langs een deur, kijk je met haar mee door het perspectief van een traploper en gaat haar hand in interactie met het water van een lopende kraan. In de tweede helft van de video vertelt zij via de computerstem, die zij gebruikt om met andere mensen te communiceren, hoe de handelingen voor haar een manier zijn om via haar zintuiglijke prikkels in contact te staan met haar omgeving. Op deze manier heeft zij een multidimensionale vorm van communiceren gecreëerd die voor haar veel verder rijkt dan slechts gesproken en geschreven taal. Echter doet de buitenwereld geen moeite om deze vorm van communicatie te begrijpen en wordt het al gauw afgeschilderd als een trek dat met autisme samenhangt.

Doordat Baggs moeilijkheden ervaart met dagdagelijkse bezigheden die voor velen als normaal gezien worden (zoals zichzelf wassen en voor zichzelf koken), was men argwanend over het feit dat zij de

video volledig zelf gemaakt zou hebben. Toch was het Baggs die vanuit een politiek standpunt de video maakte en online postte om zo een kritiek te leveren op de stigmatisering die er rondom autisme heerst. Door het gebruik van video legt Baggs (met veel zelfreflectie) een brug tussen haar eigen vorm van communicatie en taal-gerelateerde communicatie. De video trok veel kijkers, waaronder veel onderzoekers die zich opnieuw over dit fenomeen bogen. Dit heeft ervoor gezorgd dat de kadering rondom autisme verder werd verruimd en sommige onderzoekers zelfs stelden dat het een andere evolutie van de mens is (Wolman, D, 2008). Om deze reden wordt Baggs nu gezien als voorvechter voor autismerechten. De twee werken die ik hiervoor besproken heb hebben verschillende overeenkomsten met mijn eigen praktijk. Zowel Sandahl als Baggs behandelen

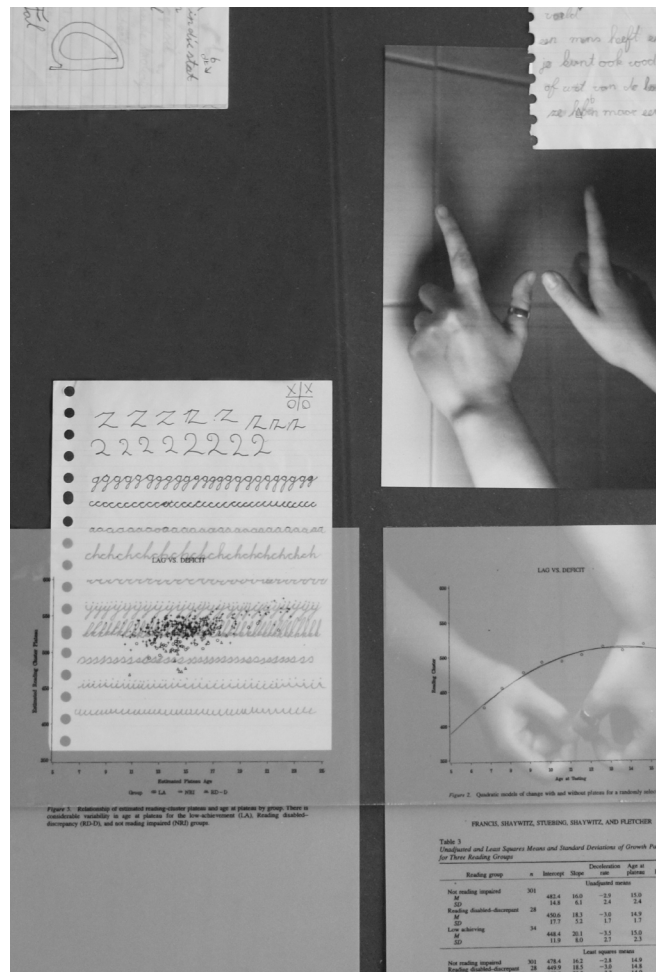
Afbeeldingen afkomstig uit *In My language* (2007) van Amanda Baggs

een maatschappelijk validistisch probleem vanuit een persoonlijk oogpunt. In mijn lopende project *'This Order'* (2023) probeer ik de dyslectische leefwereld (zoals ik het persoonlijk ervaar), op een experimentele manier te visualiseren, een sensorische ervaring te creëren en de twijfelachtige hulpmethodes aan te kaarten. De verschillende experimenten vormen samen een installatie die bestaat uit verschillende facetten.

Om de 'abstracte' ervaring van tekst te visualiseren, heb ik landschappen als uitgangspunt genomen en deze op een zeer abstracte manier gefotografeerd. Op oude Sony schermen zijn video's te zien met gebarentaal. Deze beelden refereren naar de mogelijkheid tot visueel leren, maar belichamen ook een dubbelzinnige onleesbaarheid. Ik experimenteer met archiefmateriaal dat afkomstig is van de vele bijlessen die ik heb moeten volgen. Waar Sandahl haar publiek direct confronteerde met hun voyeuristische positie, confronteer ik een publiek met de systematische en eenzijdige methode, waarop men het aanleren van taal benadert. De veelheid van deze documenten tonen aan hoe er op een dwangmatige manier verwacht wordt, dat men binnen één mogelijke norm functioneert. De statistieken afkomstig uit het onderzoek 'Specific Dyslexia' (1972) van Sandhya Naidoo⁸ (n.d.) dienen als reflectie, en worden in de installatie over de verschillende aanwezige onderdelen gelegd, om zo alles tot "onderzoek" te schalen en humaniteit in vraag stelt.

Door het inzetten van deze verschillende elementen probeer ik de stigmatisering die rondom het begrip dyslexie heerst aan te kaarten en te bekritisieren. Tegelijkertijd probeer ik de vaardigheden waar het dyslectische brein over bezit te benadrukken en tracht doormiddel van een experimenteel onderzoek er een mogelijke vorm aan te geven. Baggs levert een gelijkaardige kritiek op de stigmatisering van autisme in haar video. Door de tweedeling in haar werk, gaande van haar interactie met haar omgeving gevolgd door een kritisch geladen monoloog, neemt ze haar kijkers mee in een visueel associatieve gedachtestroom.

Met dit werk benadrukt zij dat ze gebruik maakt van een volwaardige (mogelijk meer omvattende) vorm van communicatie, die niet begrepen wordt door

Afbeelding try-outs, master project *This Order* (2023)

haar omgeving. De context waarin een werk wordt getoond, speelt een belangrijke rol als we het hebben over communicatie. Wat in het geval van Baggs aanvankelijk begon als een uiting van frustratie, heeft zich ontwikkeld tot een werk dat een groot publiek heeft bereikt, en daarmee een kritische conversatie ingang heeft gezet. Men kan zich afvragen welke factor ervoor zorgt dat haar werk een kunstwerk wordt; heeft zij een artistiek werk gemaakt met de intentie om kunst te maken? Of is het kunst geworden, omdat zij met haar artistieke praktijk invloed heeft? Zelf ga ik te werk binnen de context van een kunstacademie, wat voor mij een publiek beschikbaar stelt. Ik heb er bewust voor gekozen om mij in een positie te plaatsen, waarin ik op een artistieke manier mijn gedachten en bevindingen communiceer. Toch is dit buiten de muren van een instituut minder evident.

Afbeeldingen try-outs, master project This Order (2023)

Naar mijn mening demonstreren de werken van Sandahl en Baggs op een interessante manier hoe het gebruik van artistieke praktijken en de maatschappelijke positie die het kunstenaarschap met zich meebrengt, kunnen worden beschouwd als vormen van communicatie. Binnen hun eigen praktijk hebben ze de mogelijkheid om buiten het bestaande systeem te stappen en er een ander perspectief op te werpen. Zowel Sandahl als Baggs gebruiken hun artistieke praktijk om hun omgeving te confronteren met zaken die voor anderen wellicht onzichtbaar zijn, maar waar zij dagelijks mee te maken hebben. Ze maken daarbij gebruik van hun persoonlijke perspectief om feitelijke informatie over te brengen.

De visuele manier waarop ik denk, vind zijn uiting binnen de kunsten. Echter vind ik het een wrang idee dat er weinig andere keuze was, aangezien ons huidige systeem nog niet denkt in termen van neurodiversiteit en voor ons heeft bepaald wat er wel en niet mogelijk is. De afgelopen jaren ben ik mij steeds meer bewust geworden van de positie die er via kunst ingenomen kan worden. In mijn huidige artistieke praktijk ben ik aan het onderzoeken hoe dit ingezet kan worden, om zo voorzichtig een ontwikkeling in gang te zetten, voor mijzelf en mogelijk ook op maatschappelijk niveau

Nawoord

Een theorie die dyslexie in zijn volledigheid weet te vangen bestaat er nog niet, maar het is duidelijk dat in het dyslectische brein andere activiteiten plaatsvinden dan in een neuro-typisch brein. In plaats van dat er gehandeld wordt op woordelijke informatie werkt het dyslectische brein associatief en beeldend; het legt verbanden tussen zaken die gezien of ervaren zijn en kunnen hiermee een frisse kijk bieden op hun omgeving. De moeilijkheden die dyslectici met geschreven taal ervaren zijn een feit, maar in plaats van de focus hierop te leggen, is het van belang dat ons systeem de verschillende mogelijke manieren van denken gaat stimuleren en de kwaliteiten ervan actief inzetten.

Het is een zeer persoonlijk onderwerp, waardoor het soms lastig was het activistische te scheiden van een objectief standpunt. Ik ben mij ervan bewust dat de toon van deze scriptie op sommige momenten een “wij- zij” gehalte heeft. Dit is waar ik oorspronkelijk niet op doelde, aangezien ik zelf in ga tegen het fenomeen van “hokjes denken”. Echter had ik op moment ook het gevoel dat ik deze positie moest innemen om de problematiek aan te kaarten.

Het was een confronterend onderzoek, waarbij ik menig keer met tranen in mijn ogen heb gezeten door de herkenbare verhalen van anderen. Het is een gevoel van onrechtvaardigheid dat opkomt, bij het horen van de ontwikkelde problematiek dat is ontstaan vanuit een bepaald verwachtingspatroon. Toch heb ik met momenten bepaalde zaken op een resolute manier behandeld, waar er eigenlijk meer nuance was. Een voorbeeld hiervan is de benadering van ons educatiesysteem in deze scriptie. Ik spreek verschillende keren vanuit een eenzijdig perspectief, maar ik ben mij er echter van bewust dat er binnen dit veld ook veel positieve ontwikkelingen aan de gang zijn.

Vanuit de filosofie van de crip theorie en schrijvers zoals Kafer en Hedva, heb ik dyslexie in een brede vorm geprobeerd te omvatten. Hierbij vond ik het belangrijk om het stigma rond de term in een ander perspectief te plaatsen. Hoewel er relatief veel bekend is over dyslexie, lijkt men hier weinig over onderwezen te zijn. Dit heeft tot gevolg dat de eenzijdige benadering instant wordt gehouden en de kwaliteiten overschaduwd. Echter begint er recent meer aandacht te komen voor neurodivergentie,

wat de opvattingen over de heersende “norm” ter discussie stelt. Dit vormt een belangrijke start voor een meer diverse toekomst die wij enkel met een structurele verandering in onze maatschappij kunnen waarmaken. We hebben geleerd van de gedane onderzoeken, maar laat ons nu vooral richten op een toekomst, waarin de kwaliteiten van een individu benadrukt worden.

*“You don’t need to be fixed, my queens -
it’s the world that needs the fixing.”*

- Johanna Hedva (2016)

Eindnoot

- 1 De Duitse neuroloog Adolph Kussmaul (1822 -1902) stelde in 1977 overwegend de eerste notie van dyslexie. Hij introduceerde de term “woordblindheid”. Toen der tijd werden dyslexie (woordblindheid) in verband gebracht met afasie ter gevolgen van een hersenbeschadiging.

Paz, Z. (2022b, February 18). The History of Dyslexia - LDRFA. LDRFA. <https://www.ldrfa.org/the-history-of-dyslexia/>
- 2 Lateraal denken is een term bedacht door Edward de Bono (1933 -2021) en inhoud dat er op een creatieve manier naar oplossingen worden gezocht door vanaf een ander stand punt naar een probleem te kijken.

IndigoTrainingUK. (2008, 4 juli). Edward de Bono - discusses Lateral ThinkingTM [Video]. **You Tube.** <https://www.youtube.com/watch?v=Nb9Oe83ruUw>
- 3 Minikolommen worden gedefinieerd als de kleinste verwerkingseenheden in de hersenen en zijn slechts kleine kolommen van corticale cellen die met elkaar interageren via de witte stof van de hersenen door oscillaties op bepaalde frequenties, of hersengolven, hoger voor korte-afstands verbindingen en lager voor lange-afstandsverbindingen.

Jansen, M. (2014, July 18). Bekijk: Het dyslectische brein verklaard. NEMOKennislink. <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/het-dyslectische-brein-verklaard/>
- 4 *“Tens of thousands of people diagnosed with various “defects” were targeted by eugenic professionals and policies for the first half of the twentieth century, classified, and managed in order to contain the alleged risks they posed to public health.”*

(EN) Kafer, A. (2013). Feminist, Queer, Crip. (p. 30.).
Bloomington, Indiana-USA: University Press
- 5 Disability Studies probeert het fenomeen ‘dis/ability’ breder en kritisch te bestuderen als onderdeel van een historisch, politiek, cultureel en sociaal proces. Het zijn niet alleen de ‘revaliderende’ maatregelen ten aanzien van personen die besproken worden, maar ook de manier waarop de omgeving toegankelijker, minder onderdrukkend en minder discriminerend georganiseerd kan worden. Er wordt nagedacht over de stem van de persoon met een beperking en zijn/haar natuurlijk netwerk. De context is van cruciaal belang in het formuleren van mogelijke orthopedagogische acties.

Universiteit Gent: Master of Science in de pedagogische wetenschappen (klinische orthopedagogiek en Disability Studies). (n.d.). <https://studiekiezer.ugent.be/master-of-science-in-de-pedagogische-wetenschappen-klinische-orthopedagogiek-en-disability-studies>
- 6 [EN] Queer theory is a field of study that challenges existing traditional ideas about identity, sexuality, and gender – particularly that of heteronormativity, or the belief that heterosexuality is the natural, moral, or “normal” expression of sexuality. For queer theorists, heteronormativity permeates various aspects of society, is reinforced by institutions (think the Church and the legal realm), and is ultimately a way to yield power and control. In a sense, queer theory is the study of what we as a society deem as “normal” and why these assumptions exist in the first place. It seeks to understand who benefits from and who is “othered” or isolated by these constructs. However, in the same way that the origins of queer theory may be difficult to pinpoint, it is hard to distill the queer theory definition into a single idea or concept. Queer theory emerged from a variety of studies and cultural movements, including feminism, gay and lesbian studies, sexual subcultures, and black activism, particularly around the late 1980s and early 1990s.

Nation, L., & Nation, L. (2022, July 26). What is queer theory & why is it important? - LGBTQ Nation. LGBTQ Nation. <https://www.lgbtqnation.com/2021/10/queer-theory-101-matters/>

- 7 Validisme is de Nederlandse vertaling van het Engelse woord ableism, en wordt gebruikt om discriminatie, marginalisering en stigmatisering van mensen met een lichamelijke, verstandelijke en/of psychische functiebeperking aan te duiden.

Koster, X. (2021, November 24) Waarom je relschoppers geen 'idioten' moet noemen - OneWorld.. OneWorld. <https://www.oneworld.nl/lezen/opinie/waarom-je-relschoppers-geen-idioten-moet-noemen>

- 8 [EN] Based on an extended study of 98 boys of at least average intelligence with severe reading and spelling problems, the report provides detailed data relating to developmental histories, perinatal histories, family and school factors, physical and neurological status, visual perception, right/left confusion and many other factors.

Naidoo, S. (1972). Specific dyslexia. London: Pitman

Bibliografie

Alexander-Passe, N. (2010). Dyslexia and Creativity: Investigations from Differing Perspectives. New York, USA: Nova Science Publishers.

Amanda Baggs - Cyborg Anthropology. (n.d.). http://cyborganthropology.com/Amanda_Baggs

Annals of Dyslexia | Volume 53, issue 1. (z.d.). SpringerLink. <https://link.springer.com/journal/11881/volumes-and-issues/53-1>

Berlin, R. (1887). EINE BESONDERE ART DER WORTBLINDHEIT (DYSLEXIE). Wiesbaden, Duitsland: Bechtold & Comp.

Bornstein, M. H. Book review on: The Ecological Approach to Visual Perception. Gibson, J. L. (1980): The Journal of Aesthetics and Art Criticism, 39(2), (pp. 203 – 206). <https://doi.org/10.2307/429816>

Bruce, V., Green, P. L., & Georgeson, M. A. (2003). Visual perception : physiology, psychology, & ecology. In Psychology Press eBooks. <https://ci.nii.ac.jp/ncidBA63372874>

Carrie Sandahl. (n.d.). University of Illinois Chicago, applied health sciences. <https://ahs.uic.edu/disability-human-development/directory/sandahl-carrie/>

Chipps, R (2010). Visual Thinking for the Digital Age. In N, Alexander-Passe (Red.), Dyslexia and Creativity: Investigations from Differing Perspectives. (pp. 51 – 65). New York, USA: Nova Science Publishers.

Davis, R. D., & Braun, E. M. (Reds.) (2011). De gave van dyslexie (druk 11): waarom zelfs heel slimme mensen niet kunnen lezen. . . en hoe ze het kunnen leren. Rijswijk, Nederland: Elmar

dyslexie Nederlands woordenboek - Woorden.org. (n.d.). <https://www.woorden.org/woord/dyslexie>

Everatt, J., Steffert, B., & Smythe, I. (1999). An eye for the unusual: creative thinking in dyslexics. Dyslexia, 5(1), 28–46. [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1099-0909\(199903\)5:1](https://doi.org/10.1002/(sici)1099-0909(199903)5:1)

Fogle, M. & Hunt, C. (Host). (2022) The Parent Hood. Acast. Met K. Griggs. Understanding dyslexia. (2022). Geraadpleegd op 13/11/22, van <https://open.spotify.com/episode/5c99geXlvOwhLL61x4kpjs?si=-bTIPA4PQ9O-VpVaqG2gWA&nd=1>

Glazzard, J., & Stones, S. (2021). Dyslexia. BoD – Books on Demand.

Hedva, J. (2016, januari). Sick Woman Theory. (pp. 1-13) Chicago, USA: Mask Magazine

Hudson, R. F., High, L., & Otaiba, S. A. (2007). Dyslexia and the Brain: What Does Current Research Tell Us? *The Reading Teacher*, 60(6), 506–515. <https://doi.org/10.1598/rt.60.6.1>

In My Language - Cyborg Anthropology. (n.d.). http://cyborganthropology.com/In_My_Language

Jansen, M. (2014, July 18). Bekijk: Het dyslectische brein verklaard. NEMO Kennislink. <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/het-dyslectische-brein-verklaard/>

Kafer, A. (2013). *Feminist, Queer, Crip*. (p. 30.). Bloomington, Indiana-USA: University Press

L, D. (2016, June 29). Affordance Theory (Gibson) - Learning Theories. Learning Theories. <https://learning-theories.com/affordance-theory-gibson.html>

Leong, C. K. (2003). Editor's Afterwords: On Editing the Annual Annals of Dyslexia. *Annals of Dyslexia*. <https://doi.org/10.1007/s11881-003-0017-1>

Lyon, G. R., Shaywitz, S. E., & Shaywitz, B. A. (2003). A definition of dyslexia. *Annals of Dyslexia*, 53(1), 1–14. <https://doi.org/10.1007/s11881-003-0001-9>

Lyon, G. R., Shaywitz, S. E., & Shaywitz, B. A. (Eds.) (2003) A definition of dyslexia. *Annals of Dyslexia* (53, issue 1).

MacCullagh, L., Bosanquet, A., & Badcock, N. A. (2017). University Students with Dyslexia: A Qualitative Exploratory Study of Learning Practices, Challenges and Strategies. *Dyslexia*, 23(1), 3–23. <https://doi.org/10.1002/dys.1544>

Mitchell, D. L., & Snyder, S. L. (1995). Vital Signs Crip Culture Talks Back Part 2 [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=P23ov4QVHhI>

Naidoo, S. (1972). *Specific dyslexia*. London: Pitman

Nation, L., & Nation, L. (2022, July 26). What is queer theory & why is it important? - LGBTQ Nation. LGBTQ Nation. <https://www.lgbtqnation.com/2021/10/queer-theory-101-matters/>

Neurodivers, handicap, of crip? (2022, May 30). [Podcast]. Spotify. <https://open.spotify.com/episode/2YLSIaGllRApyfliTkcSEH?si=JsGhuKNvS9KM99bViqKUsQ>

O'Keefe, B (2010). Dyslexic Visualizations in Practice: Strengths and Forgotten Frustrations. In N, Alexander-Passe (Ed.), *Dyslexia and Creativity: Investigations from Differing Perspectives*. (pp. 86 - 87). New York, USA: Nova Science Publishers.

Paz, Z. (2022, February 18). The History of Dyslexia - LDRFA. LDRFA. <https://ldrfa.org/the-history-of-dyslexia/>

- Shaywitz, S. E. Overcoming dyslexia: a new and complete science-based program for reading problems at any level. (2003). New York, USA: A.A. Knopf
- Shaywitz, S. E. (2004). Overcoming dyslexia: a new and complete science-based program for reading problems at any level. Choice Reviews Online, 41(05), 41–2945. <https://doi.org/10.5860/choice.41-2945>
- SoP. (2021, April 4). Prefrontal Cortex - The Science of Psychotherapy. The Science of Psychotherapy. <https://www.thescienceofpsychotherapy.com/prefrontal-cortex/>
- Steffert, B (2010). The Science of Creativity: Neuroaesthetics. In N, Alexander-Passe (Red.), Dyslexia and Creativity: Investigations from Differing Perspectives. (p. 183). New York, USA: Nova Science Publishers.
- Stein, J. F., Talcott, J. B., & Walsh, V. (2000). Controversy about the visual magnocellular deficit in developmental dyslexics. Trends in Cognitive Sciences, 4(6), 209–211. [https://doi.org/10.1016/s1364-6613\(00\)01484-4](https://doi.org/10.1016/s1364-6613(00)01484-4)
- Tunmer, W. E., & Greaney, K. T. (2009). Defining Dyslexia. Journal of Learning Disabilities, 43(3), 229–243. <https://doi.org/10.1177/0022219409345009>
- Vanaken, G. & Van Goidsenhoven, L. (2021, 8 maart) Crip: een introductie. <https://gertjan-vanaken.medium.com/crip-een-kennismaking-33d71074ad5f>
- Universiteit Gent: Master of Science in de pedagogische wetenschappen (klinische orthopedagogiek en Disability Studies). (n.d.). <https://studiekiezer.ugent.be/master-of-science-in-de-pedagogische-wetenschappen-klinische-orthopedagogiek-en-disability-studies>
- Wagemans J.P. (1986). Een inleiding tot de directe perceptietheorie. Leuven Katholieke Universiteit, Laboratorium voor Experimentele Psychologie.
- Waarom je relschoppers geen ‘idioten’ moet noemen - OneWorld. (2021, November 24). OneWorld. <https://www.oneworld.nl/lezen/opinie/waarom-je-relschoppers-geen-idioten-moet-noemen/>
- Wikipedia-bijdragers. (2023). Dyslexie. Wikipedia. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Dyslexie>
- Wikipedia-bijdragers. (2022). Waarneming (perceptie). Wikipedia. [https://nl.wikipedia.org/wiki/Waarneming_\(perceptie\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Waarneming_(perceptie))
- Wolman, D. (2008a, February 25). The Truth About Autism: Scientists Reconsider What They Think They Know. WIRED. <https://www.wired.com/2008/02/ff-autism/?currentPage=all>

